

УДК 94(477):342.511.2/.3"13/15"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.12>

О. Яшук, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УЯВЛЕННЯ ЩОДО НАБУТТЯ ТА ПОЗБАВЛЕННЯ ВЕРХОВНОЇ ВЛАДИ В БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ ЛІТОПИСАХ

Присвячено проблемі уявлень про верховну владу в пам'ятках білорусько-литовського літописання крізь призму звісток про набуття та позбавлення влади володарем. Проаналізовано білорусько-литовські літописи першого зводу, що містять "Літописець великих князів литовських", другого зводу, що містять "Хроніку Великого князівства Литовського", та третій звід ("Хроніка Биховця"). У результаті дослідження виділено декілька шляхів легітимізації великокнязівської влади: за правом заснування; за правом успадкування; за правом завоювання; шляхом прийняття місцевим населенням; виборним шляхом; шляхом перевороту, у випадку приналежності змовників до правлячого роду. Слід зауважити, що спосіб обґрунтування права на владу через підкреслення кровного зв'язку і вокняжіння (найчастіше сина попереднього правителя, рідше – брата) є основним у літописних текстах. Також здійснено аналіз особливостей літописних повідомлень про коронацію представників роду Гедиміновичів. Крім того, досліджено зміщені в літописах повідомлення про завершення правління (як правило, унаслідок смерті правителя). На відміну від звісток про інтронізацію, звістки про смерть правителя носять переважно характер констатації факту. У найповнішому вигляді звітка про смерть правителя включає наступну інформацію: про довге успішне правління; про власне смерть; інформацію про народження і вокняжіння наступника.

Ключові слова: уявлення, верховна влада, великий князь, інтронізація, смерть, Велике князівство Литовське, білорусько-литовське літописання.

Влада – доволі складне й багатогранне явище. Вона є однією з основних проблем історичної науки, якої, більшою чи меншою мірою, торкаються в широкому спектрі досліджень різної тематики. Крім того, слід відмітити те, що в сучасних дослідженнях зростає інтерес до інтелектуальної історії та історії ідей. Однак зазначена тенденція і до сьогодні не привела до створення спеціальної праці, присвяченої поглядам інтелектуалів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) на проблему влади на прикладі пам'яток білорусько-литовського літописання.

Тематика є надзвичайно складною, багатоплановою та міждисциплінарною за своєю суттю, вона знаходиться на межі між політичною, інтелектуальною історією, а також історією ментальностей. Розміщення у фокусі дослідження саме текстів білорусько-литовських літописів обумовлюється їхньою великою значущістю як унікальних феноменів та надзвичайно інформативних джерел, що мають місцеве походження (з території ВКЛ) і дозволяють реконструювати властиві саме авторам цього культурно-політичного простору уявлення про верховну владу.

Проблематика уявлень про верховну владу досі не є достатньо дослідженою в історіографії на матеріалі, що відображають історію ВКЛ другої половини XIV – першої половини XVI ст. Зокрема, вона не знайшла висвітлення в наукових історичних працях, присвячених білорусько-литовському літописанню. Водночас, наявна історіографія присвячена загальним проблемам білорусько-литовського літописання та вивченню окремих зводів чи їхніх частин і розкриває ряд суміжних проблем. Починаючи з XIX ст., досліджувались проблеми складання зводів білорусько-литовського літописання, його джерел, структури окремих складових частин, авторства. Серед таких праць важливими є дослідження вчених кількох поколінь та історіографічних шкіл: Я. Якубовського, Т. Сушицького, М. Улащика, В. Чемерицького, Б. Флорі, М. Ючас, Є. Охманського. Серед найновіших праць, присвячених проблемам білорусько-литовського літописання, слід окремо виділити роботи К. Гудмантаса, Л. Цітко, Н. Морозової, Я. Юркевича, В. Мароз та інших дослідників. В окрему категорію слід виділити праці, присвячені повністю або частково загальним проблемам влади у ВКЛ, серед них як найважливіші для нашого дослідження слід виокремити роботи В. Антоновича, Я. Адамуса, О. Дзярновича, П. Борона, Р. Петраускаса та інших.

Джерельною базою дослідження є білорусько-литовські літописи першого зводу: Супрасльський, Слуцький, Никифорівський, Академічний, Віленський та "Origo regis

Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie", другого зводу: Археологічного товариства, Красинського, Рачинського, Ольшевський, Румянцевський та Евреїнівський, третього зводу: "Хроніка Биховця" та "Вавельський список". У центрі уваги при розгляді першого зводу знаходиться "Літописець великих князів литовських" (далі – ЛВКЛ) – як його оригінальна частина. У другому зводі головний акцент зроблено на "Хроніці Великого князівства Литовського" (далі – ХВКЛ) – як оригінальній частині, що з'являється саме в цьому зводі. Третій звід досліджується комплексно, за основну пам'ятку взято "Хроніку Биховця" (далі – ХБ) – як більш повну.

Метою статті є здійснення аналізу уявлень про верховну владу через призму звісток про набуття та позбавлення влади володарем.

Хронологічні рамки дослідження визначаються в межах другої половини XIV – першої половини XVI ст. і обґрунтовуються змістом та часом створення літописних пам'яток.

Першим, згадуваним у "Літописці великих князів литовських", правителем Литви є Гедимін. Походження його влади автором не обґрунтовується, бо, вірогідно, унаслідок значної віддаленості в часі правління Гедиміна (1316–1341) від періоду творення першопочаткової частини ЛВКЛ (кінець XIV ст.) та зміни кількох поколінь володарів система авторських уявлень не потребує цих обґрунтувань. Для літописця це своєрідна непорушна точка відліку, джерело, з якого бере початок ріка династії з належною їй представникам верховною владою. Те, що для автора походження та легітимність влади Гедиміна у першопочатковій частині пам'ятки була безсумнівною, бачимо з того, що він виводить генеалогію наступних правителів саме від нього, зазначаючи, що "Apud ducem magnum Lithuanie Gediminum erant septem filii" [13, с. 115] ("У великого князя Гедиміна литовського 7 синів було" [1, с. 85]). Ми бачимо закріплення автором у свідомості читача думки про нащадків Гедиміна як носіїв права на верховну владу у ВКЛ.

Літописець описує закріплення Гедиміном окремих земель за його синами, окремо відзначаючи те, що Гедимін "Евнутия осадилъ во Вильни на великомъ княжени" [8, с. 61]. Важливим є факт "посадження" великого князя на престол, який здійснюється легітимним шляхом. Незважаючи на загальне негативне ставлення до Євнутія, у автора немає сумніву в його праві на верховну владу, бо вона легітимізована шляхом "посадження"

його батьком. У цьому контексті важливим є застосоване формулювання "осадиль".

На протипагу легітимному шляху, у тексті знаходимо приклади спроб незаконного набуття великокнязівських прав. Так, бачимо спробу Вітовта захопити Вільно: "Тогда бо Скиригайлу отехавши к Полоцьку, князь велики Витовт приде к Вилни, хотя засести, а княгиня великая бѣ Анна тогда у Городне. Вилневци же тогда не вдашася ему, занебѣ тогда правду дали королю Скиригайлу" [8, с. 64]. Формулювання "хотя засести" вказує на самочинний, не виправданий законним правом, шлях здобуття влади. Треба відмітити, що літописець ставить до Вітовта позитивно й намагається виправдати й цю його акцію, зазначаючи, що: "во Вилню послалъ корол старосту своего лядского. А князю великому Витовту тогды держащу Луческъ и всю землю Вольнскую, а в Литовской земли отчину свою. И бысть ему нужно, ижь чего преже не бывало в Литовской земли, сторонамъ владѣющеи великимъ княжениемъ. Тогда свѣтъ сотвори со многими князьми и бояры литовскими" [8, с. 64]. І вже коли Вітовт здобуває владу в Литві, ми бачимо, що автор тексту надає цій події характер абсолютної законності та правочинності, зупиняючись на цьому доволі детально: "Присла к нему король посла и з братом освоимъ Скиригайломъ, а рекучи: "Больши того, брате, не теряи земли Литовское, очынынашее и своея, а поди, братѣ, к намъ у миръ и у велику любовь братскую, возми собѣ великое княжение у Вилни, стол дяди своего, великаго князя Ольгирда и отца своего великаго князя Кестутя" [7, с. 71]. Літописець не лише обґрунтовує легітимність великокнязівської влади Вітовта у ВКЛ запрошенням короля, який для автора є уособленням верховної влади, проведеною нарадою з "князми своїми", спадкоємністю трону внаслідок приналежності Вітовта до Гедимінового роду, а й надає цій події характеру загальнодержавного "свята": "И рада была ему вся земля Литовская и Руская" [7, с. 71]. Тобто сприйняття Вітовта як великого князя було загальнодержавним, це намагається показати автор літопису. Крім того, символічним є те, що "присла к нему король посла и з братом освоимъ Скиригайломъ" [7, с. 71], тобто фактично на владну позицію Вітовта запрошує особа, яка у свідомості читача тексту на цей період є великим князем (Скиргайло).

Із звісток про вокняження правителів важливим аспектом для літописця бачимо обґрунтування права влади "великого князя". Щодо Ольгирда, автор літописного тексту наводить слова Кейстута, який обґрунтовує права брата на трон його старшинством у Гедиміновому роді. У цій згадці ми також бачимо зовнішнє, тобто Кейстут, посадження великого князя Ольгирда: "посади его на великомъ княжени Вилни" [8, с. 64]. Таку ж саму ситуацію ми маємо і у випадку Ягайла: його Кейстут "почнетъ держати княземъ великимъ во Вилни" [8, с. 61].

Для посилення образу спадковості верховної влади у ВКЛ, переслідуючи свою основну мету – виправдання прав на трон Вітовта, літописець пише: "А межи всих сыновъ любили князь Олгирд князя великого Ягайла, и князь велики Кестути полюбили князя великого Витовта, и нарекли при своихъ живotech их, што имъ быти на их мѣstech, на великихъ княженихъ" [8, с. 61].

Щодо вже згадуваного князя Скиргайла, якого літописець також називає "великим князем", немає згадок про його посадження на великокнязівський престол, лише про те, що він почав княжити у Троках. Це вказує, зокрема, на те, що надання у свідомості автора твору Скиргайлу титулу "великий князь" пов'язане не з реальним його положенням як верховного правителя, а з тим що,

після обрання Ягайла королем у уявленні про владні позиції стає вакантною позиція місцевого верховного правителя, яку літописець і "передає" Скиргайлу.

ЛВКЛ надає нам інформацію і про дещо відмінну процедуру набуття королівських прав. В описі подій, пов'язаних із коронацією Ягайла, літописець підкреслює важливість прийняття цієї акції найближчим оточенням правителя: "Он же, князь великий Ягайло, змовилися из своего матерю, и с великою княгинию Уляною, и со братиею своею, и со всеми князи и бояре Литовския земли, и поѣха в Кракову, в Лядску землю" [8, с. 64]. Тут ми маємо особливу ситуацію: рішення приймається щодо іншого престолу, в іншій державі, тобто маємо справу фактично з актом зовнішньої політики, і саме ця сфера і потребує, крім волі правителя, також додаткової легітимності найближчим оточенням великого князя. Після коронації Ягайло переходить на вищий "щабель" владної ієрархії.

Протилежною точці початку правління є точка його завершення, в більшій частині випадків – це смерть правителя. На відміну від звісток про інтронізацію, звістки про смерть правителя носять виключно характер констатації факту, як, наприклад, у випадку Ольгерда: "Потомъ пакъ князь велики Олгирдъ умре" [8, с. 61], або Вітовта: "князя великого Витовта в животе не стало" [8, с. 67]. Винятком є звістка про смерть Скиргайла. На особливе ставлення автора до цього князя вказував, зокрема, В. Чемерицький, пояснюючи це тим, що Скиргайло, на відміну від інших литовських князів, прийнявши православ'я залишився йому вірним до своєї смерті [11, с. 102].

Крім того, у літописному тексті на прикладі долі великого князя Євнутія можна побачити інший шлях позбавлення верховної влади, а саме внаслідок прижиттєвого усунення: Кейстут "противу брата своего, великого князя Олигорда, послалъ гонца, что иже во Вилни сель, а брата, князя великого Евнутия, инял" [8, с. 61], ця звістка також носить характер простої констатації факту.

Повідомлення щодо смерті правителів чи втрати ними владних повноважень не є розлогими, проте сам факт включення їх до літописного тексту є свідченням того, що у свідомості інтелектуалів того часу вони є важливими і, можна припустити, саме внаслідок того, що призводять до змін на владних позиціях.

Розглядаючи звістки про набуття статусу верховного володаря у другому зводі, а саме в його оригінальній частині, що з'являється саме в цій групі пам'яток – "Хроніці Великого князівства Литовського", можемо бачити більш розвинену поліваріантну структуру уявлень легітимізації влади. За всіма згадками, вміщеними в літописному тексті, можна виділити декілька шляхів, якими легітимізується влада правителя: 1) за правом заснування; 2) за правом успадкування; 3) за правом завоювання; 4) шляхом прийняття місцевим населенням; 5) виборним шляхом.

Першими правителями литовських земель, що згадуються у ХВКЛ, є легендарні Палемон та його сини Борк, Кунас та Спера. Так само, як і з реальним Гедиміном у ЛВКЛ, так і з легендарним Палеомом і його синами в тексті літопису постає феномен апріорної абсолютної легітимності. Фактично будучи засновниками системи владних відносин та першими правителями на столі, вони не потребують додаткового посилення образу законності їхньої влади, літописцю достатньо відмітити, що Борк "вчинил город", Кунас "и вчинил тут город", а Спера "где ж то полюбивши над тым озером поселился" [4, с. 128].

Починаючи зі звісток про синів Кунаса, постає питання обґрунтування їхнього права на владу. Так, щодо Кернуса та Кринбута автор літописного тексту підкреслює

їхній родинний зв'язок з попереднім правителем-засновником, відповідно Кернус: "И почнетъ сын его пановати", та Кгинбут: "А брат его Кгинбут" [4, с. 129]. Кгірус-Живінбут, що не мав прямого кровно-родинного зв'язку з Палемоном, а мав відповідно за дружину дочку Кернуса По-яту, також легітимізується як правитель через право успадкування, при цьому наголошується, що санкція на його майбутній статус була фактично дана попереднім правителем. Так, літописець щодо Кгіруса зазначає, що Кернус "а не хотечи панства своего от дочки своее отда-лити, и принял до нее зятем" [4, с. 129]. Водночас, ця звістка є прикладом особливої моделі передачі князівської влади, бо презентує успадкування по жіночій лінії.

Означений спосіб легітимації влади через право успадкування ми бачимо й щодо сина Кгинбута Монтвіла, при цьому важливим є підкреслення легітимного шляху прийняття влади через посадження батьком "а сына своего Монтвила зоставить на Жомоитском князьстве" [4, с. 129], згадки подібного типу ми мали можливість спостерігати і в тексті ЛВКЛ.

У тексті, унаслідок його штучного характеру творення, ми не знаходимо успішно зреалізованих акцій нелегітного шляху набуття влади (наприклад, через самовільне захоплення, як спостерігали в тексті ЛВКЛ щодо першої спроби вокняжіння Вітовта та вокняжіння Кейстута).

Слід відзначити, що спосіб обґрунтування права на владу через підкреслення кровного зв'язку і вокняжіння, відповідно, найчастіше сина попереднього правителя, рідше брата, є основним у тексті ХВКЛ.

Правом заснування обумовлюється, зокрема, влада Монтвіла в Новгородку, Кгедруса в Кгедройтах та Голшиса в Гольшанах, при цьому додаткової легітимізації вона не потребує, як у випадку з усіма правителями-засновниками.

Наступним шляхом набуття влади на певному столі (території) є завоювання. Важливо відмітити, що право завоювання автор завжди підкріплює певним посиленням за рахунок наголошення на певні особливі обставини. Так, Мінкгайло не лише "град Полческ возмет, и остал великим князем полотцким" [6, с. 195], а й при цьому "велик бои и сѣю межу собою учинили, и поможе бог великому князю Минкгайлу" [6, с. 195]. Шварн-Скірмонт, коли "взял город Мозыр, Чернигов, Стародуб, Карачев, и совсим в цѣло-сти" одержав "звытежство" [4, с. 130].

Ще більш сильну аргументацію літописець застосовує щодо включення нових територій під владу Гедіміна. Так, він наголошує, що "князи и бояре волинский били челом великому князю Кгиндимину, абы в них пановал и господарем у них был, а земли их не казил" [3, с. 95], при підкоренні Білгорода "горожане ... передалися з городом князю Кгиндимину, и присягу учинили" [6, с. 200], кияни "вдарыли ему чолом, и поддалися служыти ему, и прысягу свою великому князю Кгиндимину на том дали, и били чолом" [5, с. 152-153], а "пригородки киевский" (Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, Сліпород) "вси пришли до великого князя Кгиндимина и ... подалися служити" [3, с. 96], так само вчинили мешканці Переяслава – "подалися з городом служити великому князю Кгиндимину" [3, с. 96].

Наступним шляхом вокняжіння, який з'являється в ХВКЛ та відсутній у ЛВКЛ, є обрання правителя. Зазначений варіант переходу влади застосовується автором для обґрунтування вокняжіння правителя з нової династії. Таким чином, після закінчення династії Палемона приймається рішення про вокняжіння Швінторога: "И панове, жалуючи господаря своего приржоненого, и взяли собѣ господарем сына великого князя литовского и жомоитского Утенусова с Китоврасу, Швинторога" [4, с. 131]. Так само легітимізується і влада Вітеня, проте

пани обирають його не за власним вибором, а дотримуючись рекомендацій законного спадкоємця (Римонта-Лавриша): "панове не хотели переступить рады а воли господаря своего приржоненого" [3, с. 94]. В обґрунтуванні вибору саме Вітеня простежується уявлення про одну з найголовніших функцій правителя – пани обирають того, "кто бы мел боронити того панства, Великого княжества Литовского" [3, с. 94]. Саме безпека, як для держави загалом, так і конкретних підданих, є найважливішою функцією верховної влади. Саме порушення з боку правителя, який уособлює верховну владу, цього принципу, стало обґрунтуванням легендарної еміграції перших родів з Риму до Жемайтії – "А так многие, опускаючи имена а скарбы свои, втекали до rozmaityх земель, наследуючи справедливости покоя" [4, с. 128].

Проте слід відзначити, що літопис подає ще одну звістку обрання великого князя, а саме Тройдена, при цьому, певної спеціальної необхідності саме в такому обґрунтуванні влади великого князя не було. Тройден був братом свого попередника на князівському столі великого князя Наримонта. Проте літописець використовує саме такий спосіб набуття Тройденом великокнязівської влади, що можливо свідчить про несвідоме перенесення ним на давніші часи практики, сучасником існування якої він був. Зазначена тенденція, як підкреслюють дослідники, поширюється з кінця XIV ст., коли в питання успадкування великокнязівської влади все більш активно втручаються великі феодала [2, с. 41].

Важливою особливістю ХВКЛ, на якій наголошував Т. Сушицький, аналізуючи способи роботи її автора, є те, що він надавав перевагу шаблонним фразам і мало використовував реально-побутові деталі. Літописцю була характерна одноманітність манери написання подібних місць [9, с. 184–189]. Зазначена особливість роботи літописця повною мірою проявляється у звістках про смерті правителів.

У найкоротшому вигляді звістка про смерть князя може виглядати наступним чином, а саме як звістка про смерть Шварна-Скірмонта: "А потом князь великий умре" [4, с. 130]. Більш розширений варіант звістки про смерть містить також інформацію про правління та його успішність, як у випадку повідомлення про смерть Куковойта: "Затым князь великий литовский и жомоитский будучи у великой справедливости и милуючи подданных своих, сам князь Кувоити умре" [4, с. 131]. У більшості випадків звістки про смерть правителя сполучаються з інформацією про наступників, що безпосередньо пов'язано з порядком наслідування.

Найрозлогіше в тексті ХВКЛ подана звістка про смерть Швінторога, де описується його передсмертне прохання створити місце для спалювання. Вірогідніше така деталізація пов'язана з тим, що на цьому місці потім буде побудоване Вільно, а з святилищем Швінторога пов'язана поява в тексті літопису легендарного язичницького жерця Ліздейка, який за однією з родових легенд вважається першозасновником впливового роду Радзивілів [12, с. 179].

У найповнішому вигляді, із включенням усіх перерахованих вище елементів, подана звістка про смерть великого князя Вітеня, яка містить: інформацію про довге успішне правління, власне про смерть, про народження і вокняжіння після Вітеня Гедіміна.

Показово, що звістка про смерть Кгірмонта-Скірмонта у ХВКЛ взагалі відсутня, автор лише повідомляє, що "многие лѣта пановал Кгірмонт и зоставить двух сынов, Трабуса а Коликина" [4, с. 132]. Тут ми бачимо підтвердження думки, наведеної вище, про те, що для автора важливою є сама подія переходу влади, і саме внаслідок цього звістки про смерть правителя, на відміну

від звісток про народження спадкоємців, вміщуються в літопис. Якщо ж для констатації континуїтету можна обійтись без повідомлення про смерть правителя, то автор може безболісно опустити його.

Розглядаючи, порівнюючи з попередніми зводами, звістки про набуття статусу верховного володаря шляхом вокняження у Хроніці Биховця, можна відзначити, що зберігається спадковість ментальних установок у випадку шляхів, якими легітимізується влада правителя. У легендарній частині бачимо ті ж 5 варіантів, що були виділені при розгляді ХВКЛ. У частині реальних правителів до цих додається ще спосіб зайняття великокнязівського столу шляхом перевороту, яким приходять до влади Ольгерд та Кейстут. Проте ці звістки повторюють ту інформацію, що містив і ЛВКЛ, наприклад, автор щодо Ольгерда зазначає наступне: "Y kniaz wieliki Kestutey rek bratu swojemu, wielikomu kniaziiu Olgierdu: «Tobi hodytsia byty wielikim kniazem u Wilni, ty nam starszy brat, a ja z toboiu za odno żywu». Y posadył ieho na wielikom kniazenij u Wilni, a Jewnuitiu dali Zesławy" [10, с. 139].

Крім звісток, за якими можемо схарактеризувати процес набуття прав великого князя, ХБ надає нам інформацію і про дещо відмінну процедуру набуття королівських прав.

Інформація про коронацію Ягайла за своєю суттю подібна до наведеної в тексті ЛВКЛ. Більш показовими для характеристики уявлень авторського бачення верховної влади у третьому зводі є звістки про коронацію наступних королів із династії Гедиміновичів, а саме: Казимира, Ольбрахта та Олександра.

Слід підкреслити, що після коронації великі князі, як у випадку Ягайла, так і його наступників, хоча й переходять на вищий "щабель" владної ієрархії, проте й одночасно стають в уявленні літописця дещо відстороненим від власне Литви, унаслідок їхньої причетності до Корони Польської, яка хоча й стає дещо "ближчою" у свідомості литовських книжників, проте герої літописного тексту, перебуваючи на території Польського королівства, знаходяться неначе в "чужому" просторі. Зазначений стереотип значно менше фіксується для часів правління Казимира та Олександра внаслідок того, що вони, хоча й перебували в королівському статусі в Короні Польській, все ж здійснювали й безпосереднє управління ВКЛ, будучи одночасно й великими князями литовськими. Це позначається і на звітках про коронацію, які є відносно розлогими, як, наприклад, щодо коронації Казимира: "A potom korola polskoho y uhorskoho, brata ieho, panowe lackije ne naszli w tuii sem hod, kak ieszcze zhib na bitwie tureckoy, a Koruna wdowela, y umysłili odnostaynuu radu y wmyslom wziaty na Korunu wielikoho kniazia Kazimira, y prysłali posłow swoich wielikich do kniazia wielikoho Kazimira y do panow litowskich; naperwey arcybiskupa hneznenskaho, biskupa krakowskoho, pana krakowskoho y innych mnohich panow radnych łackich prosity na Korunu. Y panowe litowskij, własteli Welikoho kniastwa, życzczy hospodara swojemu gospodarstwa mnohoho, y panow ladckich wdiaczne pryniali y czestowali, y hospodara swoieho wielikoho kniazia Kazimira z wielikoiu czestiyu y weseliem prowadyli do Krakowa na Korunu y tam že ieho korunowali; y został Kazimir korolem polskim y wielikim kniazem litowskim" [10, с. 160]. Як ця, так і звітка про коронацію Олександра містять такі структурні елементи, як інформація щодо смерті попереднього короля, польське посольство до Литви, подорож до Корони, що завершується власне коронацією.

Серед згадок ХБ щодо набуття королівської влади окремо стоїть повідомлення про коронацію сина Казимира Ольбрахта: "Po smerty že korola Kazimira lachowe wziali sobe korolem na korunu Polskuii syna ieho

korolewicza Olbrachta, a Litwa wziali sobi wielikim kniazem na Welikoie kniazenie Litowskoie brata ieho rožonoho, druho korolewicza, Alexandra" [10, с. 164]. Як бачимо, ця звітка носить характер виключно констатації факту, що вірогідно, є результатом уявного витіснення Ольбрахта в інший, певною мірою "чужий", ментальний простір унаслідок того, що він не займав литовський великокнязівський стіл.

Аналізуючи звістки про смерть правителів із династії Палемонівичів, слід зазначити, що вони не характеризуються розлогою подачею інформації та є запозиченими автором третього зводу з ХВКЛ.

Далі звістки про смерть правителів у "Хроніці Биховця" стають дещо детальнішими; такими, зокрема, є звістки про смерть Скіргайла, Вітовта, Жигімонта Кейстутовича та Казимира. До звістки про смерть Казимира автор долучає також розлогу оповідь про те, як Казимір "uzwał k sobi panow-rad swoich, Welikoho kniastwa Litowsko[ho], w łoznicu na pokoi, y poczał ich prosity welmi umilno y pokorno, szto by panowe-rada wziali sobi hospodarem na kniastwo Litowskoie syna ieho seredulszoho Alexandra korolewicza" [10, с. 163], і те саме щодо Ольбрахта. Цим автором акцентується особлива увага на передачі влади і підкреслюється вплив на неї аристократії ВКЛ. Бо, як підкреслює Р. Петраускас, навіть після утвердження династії Гедиміновичей довго була відсутня прозора та обов'язкова система престолонаслідування. З XIII до самого кінця XV ст. невідомо жодного випадку безконфліктної передачі престолу, лише в 1492 р. передача влади відбулась без значних політичних потрясінь.

В оповіді про смерть Вітовта особливий акцент робиться, зокрема, на незреалізованому, але потенційно можливому набутті останнім королівської влади, що також підкреслює особливий статус саме королівської влади в уявленнях літописців. Розлогий же характер звістки про смерть Жигімонта є наслідком того, у який спосіб він помер, а саме те, що його було вбито в результаті змови.

Проте звітка про смерть Ольбрахта є короткою і носить характер лише констатації факту: "W leto sedmotysiacznoie desiatoie [1501], a od božyiaho naroženia tysiacza piatsot perwoho prestawisia korol polski Olbracht, brat korola Alexandra, w horode Toruni w Prusech" [10, с. 168]. Це пояснюється, як і в ситуації з його коронацією, тим, що Ольбрахт, будучи королем польським, виступає для авторів ХБ представником "чужої" влади, а сам факт включення звістки до літописного тексту важливий для автора тим, що його брат – великий князь литовський Олександр таким чином здобуває право на королівську корону. І вже у звітці про смерть Ольбрахта Олександром літописцем ретроспективно привласнюється титулатура "король", незважаючи на те, що акт коронації буде наведено в літописі лише в подальшому.

У статті було розглянуто уявлення літописців щодо набуття та позбавлення верховної влади через літописні згадки про інтронізацію та смерть правителя. За всіма наявними у текстах білорусько-литовських літописів звістками можна виділити декілька шляхів, якими легітимізується великокнязівська влада: за правом заснування; за правом успадкування; за правом завоювання; шляхом прийняття місцевим населенням; виборним шляхом; шляхом перевороту. Однак в останньому випадку влада є легітимною лише у випадку приналежності змовників до правлячого роду загалом.

Унаслідок того, що фактично Палемон та його сини для легендарної частини ХВКЛ, будучи засновниками системи владних відносин, є першими владарями на столі, вони не потребують додаткового посилення образу законності їхньої влади. Починаючи зі звісток про

синів Кунаса, постає питання обґрунтування їхнього права на владу; автор літописного тексту підкреслює їхній родинний зв'язок з попереднім правителем-засновником. Слід відзначити, що спосіб обґрунтування права на владу через підкреслення кровного зв'язку і вокняжіння, відповідно, найчастіше сина попереднього правителя, рідше брата, є основним у літописних текстах. Також через значну віддаленість у часі як зображуваних подій, так і реальної особи князя, у тексті ЛВКЛ не відбувається обґрунтування права на владу Гедиміна.

Наступним шляхом вокняжіння, який з'являється у ХВКЛ, а потім наявний і в ХБ та відсутній у ЛВКЛ, є обрання правителя панамі. Зазначений варіант переходу влади застосовується автором для обґрунтування вокняжіння правителя з нової династії. Автор використовує саме такий спосіб набуття великокнязівської влади, що свідчить про несвідоме застосування ним практики, сучасником існування якої він був, реальна ж практика обрання князів зафіксована у звітках про обрання Свідригайла, Жигімонта, Казимира та Олександра.

Протилежною точці початку правління є точка його завершення, здебільшого – це смерть правителя. На відміну від звісток про інтронізацію, звістки про смерть правителя носять переважно характер констатації факту. У найповнішому вигляді звістка про смерть правителя відповідно включає інформацію: про довге успішне правління; про власне смерть; про народження і вокняжіння наступника. Повідомлення щодо смерті правителя чи втрати ними владних повноважень не є розлогими, проте сам факт включення їх до літописного тексту є свідченням того, що у свідомості інтелектуалів того часу вони є важливими, і можна припустити, саме через те, що призводять до змін на владних позиціях.

На підставі всього викладеного вище можна говорити про надзвичайну значущість білорусько-литовських літописів для реконструювання уявлень інтелектуалів ВКЛ. Проведене дослідження не вичерпує всього спектру питань, пов'язаних з обраною проблематикою, і може стати частиною більшої праці.

Список використаних джерел:

1. Виленская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – Москва : Наука, 1980. – С. 85-90.
2. Грыцкевіч А. Дзяржаўны і палітычны лад / А. Грыцкевіч // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 тамах. Т. 1. – Мінск : БелЭН, 2007. – С. 40-50.
3. Летопись Археологического общества // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 91-102.

4. Летопись Красинского // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 128-144.
5. Летопись Рачинского // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 145-172.
6. Румянцевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 193-213.
7. Слуцкая летопись // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 68-84.
8. Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 36-67.
9. Сушицкий Т. Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури / Т. Сушицкий // Збірник історично-філологічного відділу. – 1930. – Т. 1, №2. – С. 1-404.
10. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. Т. XXXII. – М. : Наука, 1975. – С. 128-173.
11. Чамарыцкі В. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В. Чамарыцкі. – Мінск, 1969. – 192 с.
12. Antoniewicz M. Protopłaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu meandry historiografii / M. Antoniewicz. – Warszawa: Wyd. DIG, 2011. – 423 s.
13. Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuaniae // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – Москва : Наука, 1980. – С. 115-117.

References:

1. Vilna Chronicle. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 85-90. [In Russian].
2. Grytskevich, A. (2007). State and Political System. In *Great Duchy of Lithuania. Encyclopedia*. Vol. 1. Minsk: BelEN. P. 40-50. [In Belarusian].
3. Chronicle of the Archaeological Society. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 91-102. [In Russian].
4. Chronicles of Krasinsky. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 128-144. [In Russian].
5. Chronicle of Rachinsky. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 145-172. [In Russian].
6. Chronicle of Rumiantssev. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 193-213. [In Russian].
7. Slutsk Chronicle. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 68-84. [In Russian].
8. Suprasl Chronicle. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 36-67. [In Russian].
9. Sushytskyi, T. (1980). Chronicles of Western Rus as Literary Monuments. *The Collection of Historical and Philological Department*, 1(2), 1-404. [In Ukrainian].
10. Chronicle of Bykhovets. (1975). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 32. Moscow: Science. Pp. 128-173. [In Russian].
11. Chamarytski, V. (1969). *Belarus Chronicles as Literary Monuments. Origins and Literary History of the First Chronicles*. Minsk: [s.n.]. [In Belarusian].
12. Antoniewicz, M. (2011). *Protopłaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu meandry historiografii*. Warszawa: Wyd. DIG. [In Polish].
13. Origo Regis Jagyelo et Wytholdi Ducum Lithuaniae. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. Pp. 115-117. [In Latin].

O. Yashchuk, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE IDEA OF THE GAINING AND DEPRIVATION OF THE SUPREME AUTHORITY IN THE BELARUSIAN-LITHUANIAN CHRONICLES

The article is devoted to the problem of representations of supreme authority in the Belarusian-Lithuanian chronicles through a prism of the notices about the gaining and deprivation of the power of the ruler. The author analyzed the first redaction of the Belarusian-Lithuanian chronicles that containing the "Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania", the second redaction that containing the "Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania" and the third redaction ("Bychowiec Chronicle"). The study highlighted several ways of the supreme authority's legitimization: by right of establishment, by right of inheritance, by right of conquest, by the acceptance of the local population, by the electoral way, by the coup if the organizers of it belonging to the ruling dynasty. It should be noted that the way of justifying the right to power through to underscores of blood ties and prince's enthronement of the son of the previous ruler or less often brother is the main way of gaining the power in the chronicles. The article gives a detailed analysis of features of the chronicle notices about the coronation of the representatives of the Gediminids dynasty. In addition, the notices about the deprivation of the authority usually as a result of the death of the ruler are investigated in the article. Notices of the death of the ruler in contradistinction to notices about the enthronement are mainly the fact statements. In the most complete form, the notes of the death of the ruler include the information about a long successful reign, facts of the ruler death and information about the birth and enthronement of the successor.

Key words: idea, supreme authority, grand duke, enthronement, death, Grand Duchy of Lithuania, Belarusian-Lithuanian chronicles.